

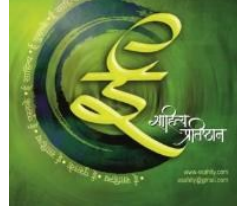
चंद्रमोहन हंगेकर

मी जायकवाडी

ई वितरण :ई साहित्य प्रतिष्ठान

www. esahity. com
esahity@gmail. com
eSahity Pratishthan
eleventh floor
eternity

eastern express highway
Thane.

Whatsapp: 7710980841

App :

[https://play.google.com/store/apps/details?id=com.esahity.](https://play.google.com/store/apps/details?id=com.esahity)

प्रकाशन : ४ जून २०१७

©esahity Pratishthan®2017

- विनामूल्य वितरणासाठी उपलब्ध .
- आपले वाचून झाल्यावर आपण हे फ़ॉरवर्ड करू शकता .
- हे ई पुस्तक वेबसाईटवर ठेवण्यापुर्वी किंवा वाचनाव्यतिरिक्त कोणताही वापर करण्यापुर्वी ईसाहित्य - प्रतिष्ठानची परवानगी घेणे आवश्यक आहे .

मी जायकवाडी....

(ऐका माझ्या मनातलं)

लेखक
चंद्रमोहन हंगेकर

We caareate writers

लेखक	चंद्रमोहन हंगेकर ४०१, वृन्द, ६१/४, एरंडवणे, पुणे ४११००४ E-mail : hangekarce@gmail.com © सर्व हक्क लेखकाकडे.
प्रकाशक	मुग्धा तुंगारे रफल्स पब्लिकेशन सर्विस २, अलंकापुरीश्री हौसिंग सोसायटी ३५ रामबाग कॉलनी, पौड रोड, पुणे – ४११०३८
फोन	020 25461261, 9850130464, 880627854
Website	www.rufflespublication.com
Email	rufflespublicationservice@gmail.com / mugdhatungare@gmail.com
पक्ष्यांची छायाचित्रे	अनिल महादार, पुणे
मुखपृष्ठ	धनश्री केळकर मोकाशी (९७६७९४९४२१)
मुद्रक	प्रिंट सेल्फ, शिवप्रसाद सोसायटी, पानमळा, सिंहगड रोड, पुणे ४११०३०
पहिली आवृत्ती	गुढी पाडवा, २०१६
किंमत	तीस रुपये

ह्या पुस्तकात विद्यार्थ्यांसाठी उपयुक्त अशी माहिती देण्याचा लेखकाचा प्रयत्न आहे.
अनावधानाने यात राहिलेल्या त्रुटींसाठी प्रकाशक व लेखक जबाबदार असणार नाही.

❖ वाचकांच्या मौलिक सुचनांचा आदर केला जाईल.

जायकवाडी प्रकल्पावर मनापासून प्रेम करणाऱ्या
मराठवाड्यातील जनतेला समर्पित

प्रस्तावना

मी जायकवाडी प्रकल्प बोलतोय ही जायकवाडी प्रकल्पाची कहाणी आहे. आजपर्यंत धरणांबद्दल, पाणलोट क्षेत्राबद्दल इतकंच काय जायकवाडी प्रकल्पांबद्दलसुद्धा खूप लिहिलं गेलंय पण हे सगळं तांत्रिक बाबींवर, राजकारणावर आणि सामान्य माणसाला न उमगणाऱ्या गोष्टींवर लिहिलं गेलं. पण आज प्रथमच सामन्यांसाठी, विद्यार्थ्यांसाठी जायकवाडीवरचं पुस्तक लिहिलं गेलंय. धरणासारखा क्लिष्ट विषय सहज सोपा करून श्री.चंद्रमोहन हंगेकर यांनी “मी जायकवाडी” या पुस्तकातून मांडला आहे.

श्री. हंगेकर यांनी अभियांत्रिकीची पदवी सुवर्णपदकासह प्राप्त झाल्यावर जास्त पगाराच्या नोकऱ्या धुडकावून सरकारी नोकरीला प्राधान्य दिलं. नोकरी चालू असताना आपलं काम अतिशय इमाने इतबारे करत त्यांनी सामाजिक कामातही लक्ष दिलं. धरण हे देशासाठी, समाजासाठी फार महत्वाची भूमिका बजावणार आहे हे लक्षात आल्यावर तर त्यांच्या कामात वेगळाच उत्साह आला. श्री हंगेकर हे एक उत्तम अभियंता आहेत हे माहित होतं पण श्री हंगेकर हे एक उत्तम लेखक आहेत हे मात्र या पुस्तकाच्या निमित्ताने सर्वानाच ज्ञात होईल.

हे पुस्तक अतिशय सोप्या आणि रंजक शैलीत लिहिलेलं आहे. पुस्तकातील पक्षांचे फोटो अप्रतिम आहेत. अतिशय समर्पक असे तक्ते खूप काही शिकवून जातात. पुस्तकाच्या शेवटी टाकलेली श्री. शरद मण्णीकर यांची कविता यथोचित परिणाम साधणारी आहे. अतिशय रंजक, माहितीप्रद आणि वाचनीय असे हे पुस्तक आहे. श्री हंगेकर यांनी असेच लेखन करीत रहावे. त्यांची नवनवीन पुस्तके पुढे यावीत हीच सदिच्छा.

आर. के. निडुरकर

मुख्य अभियंता (निवृत्त)
पुणे.

मनोगत

१९८० सालापासून म्हणजे माझ्या सरकारी सेवेच्या सुरुवातीपासूनच मला अनेक धरणांवर कामे करण्याची संधी मिळाली. धरणाचे बांधकाम, त्यातील पाणी या सगळ्याच गोष्टींची माझ्या मनावर एक वेगळी मोहिनी पडली होती. मी जितका धरणांच्या जवळ जात होतो, तितकी धरणांची माझ्याशी जवळीक वाढतच होती.

प्रत्येक धरणांच्या निर्मितीमागे एक वेगळा इतिहास, काही अविस्मरणीय किस्से असतात. या साऱ्यांची माहिती गोळा करावी आणि सर्वानाच ह्या माहितीचा आनंद द्यावा असं मला वाटू लागलं. अतिशय क्लिष्ट असलेल्या तांत्रिक गोष्टी सोप्या करून त्या नव्या पिढीतील मुलांना देण्याची गरज वाटली. बघता बघता धरण माझ्याशी बोलतय असं मला वाटायला लागलं. मग अशा अनेक धरणांच्या निर्मिती कथा तयार होऊ लागल्या.

जायकवाडी धरणाची कथा पुस्तकरूपाने तुमच्या हातात देताना जल जागृती सप्ताहाचा मुहूर्त मिळावा हा योगायोगच.

धरणांच्या कथा आणि व्यथा ह्या पुस्तकरूपी मालिकेचे हे पहिले पुष्प. पहिले पुष्प प्रकाशित करताना मनामध्ये केवळ एकच विचार होता, पाणी ही एक निसर्गाची देणगी नव्हे देवताच आहे, पाणी साठवणारी धरणे म्हणजे या जलदेवतेची शक्तिस्थाने आहेत. भावी पिढीतील आपण सर्व या शक्तीचे उपासक आहोत. भावी पिढीच्या सुख समृद्धीसाठी जल शक्तीचा आदर करणे, जपणूक करणे, हीच त्या शक्तीला दिलेली मानवंदना ठरेल.

पुस्तक तयार होताना अनेकांचे सहाय्य झाले. त्यात मला स्फूर्ती देणारे सिंचन संस्कृती मंडळ, श्री. माधवराव चितळे, जायकवाडी धरणाचे साक्षीदार छायाचित्रकार श्री. भगत, श्री. जयसिंग हिरे, अभियंता श्री. अशोक चव्हाण, तसेच श्री. प्रदीप तुंगारे, मुद्रक श्री. संजय पेटकर यांचा विशेष उल्लेख करावासा वाटतो.

चंद्रमोहन हंगेकर

मुख्य अभियंता व मुख्य प्रशासक
लाभक्षेत्र विकास, जलसंपदा विभाग,
औरंगाबाद.

संदेश

२०१६ मधील जलजागृती सप्ताहाच्या निमित्ताने महाराष्ट्रातील जनता खूपच प्रेरित झाली आहे.

जलसंपत्तीचा योग्य व काटकसरीने वापर करण्याबरोबरच धरणे व प्रकल्पाची बांधकामे यांची जपणूक करणे आता क्रमप्राप्त आहे. धरणांविषयी व पाण्याविषयी आकर्षण सर्वांनाच असते, पण अशा धरणांचा इतिहास समजून घेऊन त्यावर आपल्या नवीन पिढीने प्रेम करावे व त्यांची जपणूक करावी या उद्देशाने श्री चंद्रमोहन हंगेकर यांनी लिहिलेल्या पुस्तकाचा निश्चित उपयोग होईल असे मला वाटते.

धरणां सारखा तांत्रिक विषय मुलांसाठी सोप्या भाषेत लिहिण्याची श्री हंगेकर यांची कल्पना निश्चित चांगली आहे.

राज्यातील अनेक धरणाची अशी सोपी पुस्तके लिहिली जावीत व पुढच्या पिढीला पाण्याविषयी संवेदनशील बनवावे, तरच शासनाच्या जलजागृती अभियानाचा उद्देश सफल होईल.

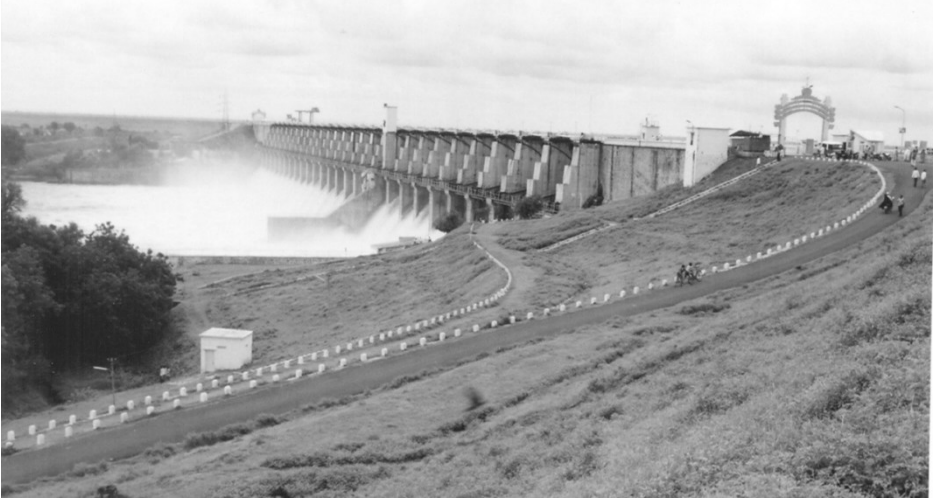
श्री. हंगेकर यांना पुढील लेखनासाठी माझ्या शुभेच्छा.

गिरीश महाजन

मंत्री, जलसंपदा,

महाराष्ट्र राज्य.

दिनांक: ४ एप्रिल २०१६

ऐका माझ्या मनातलं...

रविवार सकाळची वेळ, उन्हां चढू लागली होती. सूर्याच्या दाहकतेचे दर्शन होण्यास सुरुवात झाली होती. अशा वेळी खरंतर वर्दळ कमी असते. पण आज मात्र त्या पूर्वेकडच्या कोपऱ्यात काही तरुण तरुणींचा कंपू जमून कलकलाट करत होता. कंपूमधल्या एका शायनरने मोबाईल बाहेर काढला. तिथल्या अतिशय कर्तव्यदक्ष रखवालदाराने त्वरेने पुढे जात “सर, इथे फोटोला...” असे वाक्य उच्चारताच तो तरुण वाक्य पूर्ण करत म्हणाला...”बंदी आहे”. रखवालदार आपली ड्युटी बजावतोय हे लक्षात येताच दुसरा एकजण म्हणाला “आहे तरी काय इथे? ही लांबलचक भिंत आणि हा खड्डा.

इथेतर पाणीसुद्धा दिसत नाही. बाहेर पाटीवर लिहिलंय म्हणून आम्ही याला धरण म्हणतो.” सगळेजण मोठा विनोद झाल्यासारखे हसले. रखवालदार ओशाळून मागे सरला. त्या तरुणाचे वाक्य ऐकून मला जरासं वाईट वाटलं. तो म्हणाला त्यात चुकीचं काहीच नव्हतं. मागच्या वर्षी आणि ह्यावर्षी पावसानं ताण दिल्यामुळे पाण्याची वानवा जाणवायला लागलीय. पर्यटकांना मात्र तरीही धरणात पाणी असावं अशी अपेक्षा असते. त्यांना काय ठाऊक की कधी धरणात पाणी असते तर कधी शेतकऱ्यांच्या डोळ्यात.

निसर्गाचा लहरीपणा सगळ्यांना माहिती आहेच. पण निसर्ग एखाद्या भागावर रुसून बसलेला असतो हे क्वचितच बघायला मिळते. मराठवाड्यावर हे चित्र पूर्वी कायमचेच झालेले होते. तिथला शेतकरी गोदावरी नदीच्या पाण्यावर तुटपुंजी शेती करत दिवस कंठत होता. बळीराजापेक्षा राज्यकर्ते हवालदिल झाले होते. १९६० साली पाटबंधारे मंत्री म्हणून नियुक्त झालेले शंकररावजी चव्हाण यांनी त्यावेळी एक स्वप्न पाहिले आणि तिथे एखादं धरण उभारता येईल का याचा शोध घेतला. खरं म्हणजे पैठणला पाणी आडवण्यासाठी एक भली लांब भिंत बांधण्याची आवश्यकता होती. हे काम अशक्यच आहे असे सर्वांचे मत होते. पण शंकररावजींना शेतकऱ्यांचे हाल दिसत होते. कोरड्या पडलेल्या शेतजमिनी दिसत होत्या. त्यांनी हे अवघड आव्हान पेलायचा निश्चय केला आणि

१९६५ ला माझ्या निर्मितीसाठी प्रशासकीय मान्यता मिळवली. प्रकल्प जायकुची वाडी या गावात करण्याचे ठरले. इथेच माझा जन्म होणार होता म्हणूनच मला नाव मिळालं “जायकवाडी प्रकल्प”.

माझ्या निर्मितीमधला पहिला टप्पा म्हणजे धरणाची बांधणी. मला अजूनही आठवतोय तो दिवस. त्या दिवशी भारतवासीयांचे सर्वात लाडके पंतप्रधान लाल बहादूर शास्त्री यांनी आपली महत्वाची कामे बाजूला ठेऊन मराठवाड्यात एका धरणाची, एका प्रकल्पाची मुहूर्तमेढ रोवण्यासाठी दिल्लीहून कूच केलं. जय जवान जय किसानची घोषणा देणाऱ्या लाल बहादूर शास्त्रींना शेतकऱ्यांच्या व्यथा जाणवत होत्या. शेतीसाठी पाण्याचं महत्व जाणणाऱ्या पंतप्रधानांच्या हस्ते पैठण धरणाचे भूमिपूजन करण्यात आले. दिवस होता १८ ऑक्टोबर १९६५. हीच खरी माझ्या निर्मितीची सुरुवात होती.

मी म्हणजे पैठण धरण महाराष्ट्रातील सर्वात जास्त लांबीचे धरण आहे. माझी लांबी साधारण १० किलोमीटर आणि उंची ३७ मीटर इतकी आहे. जास्त लांबीचे धरण बांधणे हे सोपे काम नसते. पण त्यावेळी असलेल्या अभियंते आणि कर्मचाऱ्यांनी दिवस रात्र एक करून साधारण १९७६ च्या सुमारास हे काम पूर्णत्वाला

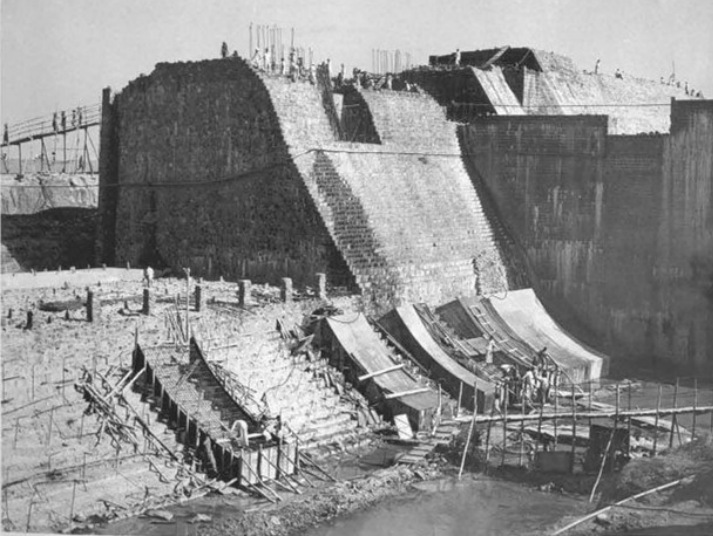
नेले. धरण पूर्ण करताना अनेक अडचणी आल्या पण मेहनत आणि इच्छाशक्तीच्या जोरावर सर्व अडचणी दूर होत गेल्या. धरण पूर्ण

होण्याअगोदर थोडे आधी म्हणजे १९७२-७३ मध्ये मराठवाड्यात दुष्काळ पडला होता तेव्हा मराठवाड्याला भेट द्यायला तत्कालीन पंतप्रधान इंदिराजी गांधी आल्या होत्या. इंदिराजींनी धरणाच्या कामावर येऊन पहाणी केली आणि सर्वांचे भरभरून कौतुकही केले. माझ्या शिल्पकारांचे कौतुक हा माझ्या दृष्टीने आनंदाचा क्षण होता.

माझ्या निर्मितीची सुरुवात तर फारच छान झाली. पण प्रत्येक चांगल्या गोष्टींच्या मागे कोणाचा तरी त्याग असतो. धरणाच्या पाण्याखाली अनेक गावे जाणार हे स्पष्ट झाले होते. सरकारने सर्वांच्या

पुनर्वसनाची तयारी केली. ११८ गावातले ७६२८० लोक बाधित झाले. थोडासा विरोधही झाला पण आपला मराठवाडा सुजलाम सुफलाम् होणार हे लक्षात घेऊन बुडीताखालच्या जमिनीवरच्या सर्व

दिनांक २७ मार्च १९७१ रोजी काढलेला सांडव्याचा दुर्मिळ फोटो.

शेतकऱ्यांनी आपली वडिलोपार्जित असलेली जमीन सोडली. खरंतर, ह्या शेतकऱ्यांचा त्याग आणि सीमेवर शहीद होणाऱ्या जवानांचा त्याग यात फारसं अंतर असेल असं मला वाटत नाही. १९७४ साली आपलं घरदार, आपली जमीन सगळं सोडून बाहेर पडणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या डोळ्यात पाणी होतं. आता नवीन जागी आपलं कसं होणार याची काळजी होती.

धरण बांधून पूर्ण होत आले असताना पाणी अडवण्यासाठी विमोचकांचे बंदीकरण (Closing the construction sluices) करण्याचे काम सुरु झाले. २३ मे १९७४ हा दिवस आठवणीत

दिनांक २५ ऑक्टोबर १९६७ रोजी काढलेला पायातील खोल खंदकाचा दुर्मिळ फोटो.

राहण्याजोगा. त्या वेळी आकाशात काळ्या मेघांनी जमायला सुरुवात केली. वरुणराजांनी आपले रौद्र स्वरूप दाखवायला सुरुवात केली. पाऊस पडू लागल्यावर मजूर बाजूला जाऊन थांबले. अकस्मात कामात पडलेला खंड पाहून सर्व अधिकारी अभियंते कर्मचारी यांनी पुढे येऊन कामाला सुरुवात केली. हे एक वेगळेच दृश्य होते. माझ्या निर्मितीसाठी सर्वजण जीवाचे रान करीत होते. प्रसंगी निसर्गावरसुद्धा

मात करण्यासाठी सरसावले होते. हे पहाताना माझं मन सुखावलं. काम पूर्ण झालं. आता पाण्याचा थेंब अन थेंब अडवला जाणार, पाण्याचा एक मोठा जलाशय होऊन “नाथसागर” तयार होणार. मी वाट पहात होतो त्या क्षणाची. पाण्याचा साठा वाढू लागला तेव्हा अभियंत्यांच्या लक्षात आलं पाण्याचा वेग जास्त आहे. जर ह्याच वेगाने पाणी वाढले तर सगळी यंत्रसामग्री पाण्याखाली जाईल. पुन्हा एकदा सगळेजण कामाला लागले. दोन दिवसांच्या अथक प्रयत्नानंतर ती कोट्यावधी रुपयांची यंत्रसामग्री वाचवण्यात सर्वजण यशस्वी झाले. नारायणराव चरेकर, पी.एल. गानू, प्रदीप चिटगोपेकर यांच्यासारखे अनेक अभियंते मला अजून आठवतात. त्यांच्यामुळे माझी निर्मिती वेळेत झाली नाहीतर पाणी साठायला २ वर्षे अजून वाट पहावी लागणार होती.

माझी म्हणजे पैठण धरणाची निर्मिती म्हणजेच मराठवाड्यासारख्या कोरडवाहू प्रदेशाला दिलेलं नवजीवन आहे. हजारो शेतकऱ्यांच्या डोळ्यातून महाराष्ट्राने पाहिलेल्या एका सुंदर स्वप्नाची पुर्तता आहे.

माझ्या जन्मापासून म्हणजेच पैठण धरणाच्या निर्मितीपासूनच माझ्यात नवीन गोष्टी अंगभूत होऊ लागल्या. पैठण धरणामुळे जे पाणी अडवलं गेलं किंवा ज्या पाण्याचा साठा केला गेला तो भव्य, विशाल जलसागर “नाथसागर” या नावाने ओळखला

जाऊ लागला. नाथसागर पाहिला की लोकांचं मन अगदी भरून येतं. एक भव्य जलसागर पाहण्यासाठी पर्यटकांची गर्दी होऊ लागली. पण मला खरा आनंद होता तो म्हणजे माझ्या कुशीत आता जलचर नाचू खेळू बागडू लागले होते. निरनिराळ्या असंख्य प्रकारचे मासे नाथसागरच्या पाण्यात सुळकांड्या मारीत होते. येणारे पर्यटकही एखादा सुवर्णवर्षी मासोळी पाहून आनंदाने बेभान होताना पाहून मलाही खूप बरं वाटू लागलं.

“जीवो जीवस्य जीवनम”. पाण्यातले जलचर टिपून आपली भूक भागवणाऱ्या पांढऱ्या बगळ्यांची माळ इथे हटकून दिसायला लागली. पाणी आल्यामुळे जवळपास झाडाझुडुपांची रेलचेल झाली. पाण्यातले छोटे जलचर वृक्षवल्लीत रहाणारे कीटक, वृक्षांवर येणारी टपोरी फळे या सर्वांवर आपला उदरनिर्वाह करणारे पक्षी नाथसागरच्या अवतीभवती गोळा होऊ लागले. त्यातच उथळ प्रदेश असल्यामुळे येथे वेगवेगळ्या पाणवनस्पतीचीही वाढ झालेली आहे. काही पक्ष्यांसाठी तर ही पाणवनस्पती म्हणजे जीवन आहे. हेच प्रमुख खाद्य असणारे असंख्य स्थलांतरित पक्षी हजारो मैलांचा प्रवास करून हिवाळ्याच्या सुमारास या नाथसागरावर हजेरी लावू लागले आहेत.

माझ्या निर्मितीला बोलताबोलता चाळीस वर्षे कशी झाली समजलेच नाही. आज थंडीच्या दिवसात हजारो मैल प्रवास करून येणारे पक्षी हे माझे मोठे भूषण झाले आहे. खरंतर माझे भूषण आहे

असे म्हणण्यापेक्षा आपल्या महाराष्ट्राचे वैभव आहे. पक्षी निरीक्षकांची नाथसागरावर असलेली गर्दी सतत नवा पक्षी दिसेल का हेच शोधत असते. मला बऱ्याच पक्ष्यांची ओळख या पक्षी निरीक्षकांमुळेच झालेली आहे. थोडीशी माहिती तुम्हालाही सांगतो.

ट्री पिपेट नावाचा एक छोटासा गुलाबी पायांचा पक्षी धावताना दिसतो. आपल्या हातात सहज येईल असं वाटतं खरं, पण तसा हा पिटुकला चाणाक्ष असतो. आपण जरा जवळ गेलो की उडून जातो. इंडियन स्कायलार्क हाही साधारण चिमणी एवढा भुरकट मातकट रंगाचा पक्षी आकाशात शीळ घालीत स्तब्ध रहातो. तसाच फिंच लार्क नावाचा काळ्या पोटाचा रुबाबदार पक्षी बघितला तर कोणीतरी कोट घालून रुबाबात बसला आहे असे वाटते. हे सर्व पक्षी नाथसागराच्या दोन्ही बाजूला असलेल्या माळरानावर सहज पहायला मिळतात. या छोट्या पक्ष्यांनीच या माळरानाला एक सौंदर्य निर्माण करून दिलंय.

असाच एक छोटासा हमखास दिसणारा पक्षी म्हणजे “वेडा राघू”. याचा रंग हिरवा आणि पाठीवर विटकरी रंगाची पिसं असतात. उडणाऱ्या किड्यांची हा शिकार करतो. किडे पकडताना किड्यांप्रमाणेच वेडावाकडा उडत हा त्यांच्यामागे लागतो. म्हणूनच याला वेडा राघू म्हणत असावेत.

सप्टेंबरच्या सुरुवातीस चास हा पक्षी हिमालयाच्या प्रदेशातून इकडे येतो. या पक्षाची चोच काळपट असते. गळ्याचा रंग तपकिरी आणि पंख निळे असतात. हा पक्षी शुभलक्षणी मानला जातो. पिकांवरील किडे खाणारा हा पक्षी शेतकऱ्यांचा खरा मित्र आहे.

धरणाच्या भिंतीपलीकडे दलदल आहे. त्या दलदलीत पाण्याखालील पाणवनस्पती खाणारे पिनटेल बदक पहायला मिळते. याचा रंग राखाडी असतो, डोके तपकिरी व मानेपर्यंत पांढरे पट्टे असतात. हे पक्षी उत्तर युरोपमधून थव्याथव्याने येतात आणि वास्तव्य करतात.

नुसतं पक्षाचं वर्णन करण्यात मी मलाच हरवून गेलो. जशी अवस्था माझी, तशीच इथे येणाऱ्या प्रत्येकाची होते. पाण्याचा जलसागर निरनिराळ्या पक्ष्यांची सजावट, हिरव्यागार वृक्षवल्लींनी रंगवलेला या भागाचा कॅनव्हास, अक्षरशः वेड लागावं असं हे सृष्टी सौंदर्य पहायला लांब लांबून लोक येतात, पुन्हा पुन्हा येत रहातात. मला ह्या साऱ्याचा अतिशय आनंद होतो, तसाच माझी निर्मिती करणाऱ्यांनाही.

येणाऱ्या लोकांच्यात काही नतद्रष्टही असतात. उगीचच त्या गोजिरवाण्या पक्ष्यांना पकडायचे, त्यांना त्रास द्यायचा हा त्यांचा छंदच असतो. दूर देशाहून येणारे पक्षी ही जागा सोडून दुसरीकडे

जातात की काय अशी मला सतत भिती वाटत होती पण १९८५ साली आपल्या सरकारने धरणाच्या जवळपासचा भाग हा जायकवाडी पक्षी अभयारण्य म्हणून घोषित केला. माझ्या रुपामध्ये, माझ्या वैभवामध्ये आणखी भर पडली.आता असंख्य निरनिराळे पक्षी इथे सैर करत असतात आणि त्यांना पहायला येणारे पर्यटकसुद्धा.

गोदावरी ही दक्षिणेची गंगा मानली जाते. गोदावरी नदी फक्त पाणीच पुरवत नाही तर महाराष्ट्राच्या सामाजिक, धार्मिक, आणि आर्थिक बाबतीत एक वेगळेपण सिद्ध करते. याच गोदावरी नदीवर माझी, माझ्या धरणाची निर्मिती झाली. एक धरण पूर्ण झालं की साहजिकच जवळपासच्या गावातल्या शेतकऱ्यांची, गावकऱ्यांची, सामान्य नागरिकांची पाणी मिळावं, समृद्धी यावी अशी अपेक्षा असतेच. जास्तीत जास्त लोकांना पाणी मिळण्यासाठी पैठण धरणाला डावा व उजवा असे दोन कालवे काढण्यात आले. उजवा कालवा १३२ किलोमीटर लांबीचा आहे तर डावा कालवा २०८ किलोमीटर लांबीचा आहे. मला माझ्या लोकांना, माझ्या आसपासच्या शेतीला समृद्धता अर्पण करण्यासाठीच हे उजवा आणि डावा असे हात आले. मी माझ्या या हातांनी ३८६ गावांना भरभरून देण्याचा प्रयत्न करतोच आहे.

धरणाच्या निर्मितीनंतर खरोखरच मराठवाड्याचा कायापालट झाला कारण उसाची शेती या भागात सुरु झाली. शेतकऱ्यांच्या घरात

सुबत्ता आली. उसाच्या शेतीबरोबरच साखर कारखाने आले, आणि असंख्य बेरोजगार तरुणांना नोकरीचं आकाश समोर दिसू लागलं. या कालव्यांचा उपयोग लक्षात येताच शेतकऱ्यांनी शेतीबरोबरच फळबागा फुलवल्या. शेतीला जोडधंदा म्हणून बऱ्याचजणांनी दुग्ध व्यवसाय सुरु केला. दुधाच्या संकलनासाठी सहकारी सोसायट्या निघाल्या. सहकार तत्वाला आणखी नवा जोम मिळाला. माझ्या या हातांनी सुमारे एक लाख सत्याऐंशी हजार हेक्टर जमीन ओलिताखाली आणली. माझं मन प्रसन्नतेनी फुलून आलं.

पांढरं सोनं म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या कापसाची लयलूट होऊ लागली. वस्त्रउद्योगाला एक नवी चालना मिळाली. सहकार तत्वावर चालणारे नवे उद्योग उदयाला आले. सहकार चळवळीला नवं बाळकडू मिळालं. अनेक वर्ष मागासलेला भाग म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या या भागात विकासाची पावलं पडायला लागली. आज जर तुम्ही पाहिलंत तर हा भाग नवनव्या उद्योगधंद्यांनी गजबजलेला आहे. समृद्ध झाला आहे. हेच माझ्या निर्मितीचं खरं फळ आहे.

प्रत्येक माणसाचा जसा आधी भौतिक आणि नंतर व्यक्तिमत्वाचा विकास होत असतो तसंच काहीसं माझं होऊ लागलं. आता वेगवेगळ्या पैलूंनी माझा विकास झाला आहे. बहुसंख्य धरणांच्या पायथ्याशी वीज निर्मिती केंद्रे असतात. माझ्याही प्रकल्पातला भाग

म्हणून १२ मेगा वॉट चे वीज निर्मिती केंद्र सुरु झाले आहे. शेतीसाठी, कारखान्यांसाठी ही वीज वापरली जाते. वीज निर्मिती केंद्र बांधताना लागणारी रिव्हरसिबल टरबाईन ही यंत्रसामुग्री जपानमधून आणावी लागली. नंतरच्या काळात आपल्याच देशात ही निर्मिती होऊ लागली. तसेच माझ्या पाण्यामधून आता जवळ जवळ ३० लाख लोकांची पिण्याच्या पाण्याची सोय झाली आहे. अनेक गावाच्या पाणी योजनांना मी पाणी पुरवठा करित आहे. शहराजवळच्या औद्योगिक क्षेत्राला माझ्या धरणाचे पाणी वापरले जाते. अनेक लोक या उद्योगांवर उपजीविका करित आहेत.

धरणाच्या निर्मितीसाठी जशी यंत्रसामुग्री लागते तशीच धरणाच्या दैनंदिन कार्यासाठीसुद्धा लागते. धरणाच्या पाण्याचे नियंत्रण करणारे दरवाजे पाण्याखाली असतात. त्यांची सतत काळजी घ्यावी लागते. गंज, मोडतोड यापासून त्यांचे रक्षण करावे लागते. त्यांच्यावर लक्ष ठेवावे लागते. येथील सर्व अधिकारी आणि तांत्रिक विभागातील लोक हे काम फारच लक्ष देऊन करित असतात. हे सर्व काम मॉन्सून सुरु होण्यापूर्वी करावे लागते. माझ्या आठवणीप्रमाणे दरवर्षी हे काम प्रामाणिकपणे केलं जातं. प्रतिवर्षी केलेल्या देखभालीमुळेच आज इतकी वर्षे धरणाचे काम व्यवस्थित सुरु आहे.

मी आधीच सांगितल्याप्रमाणे धरणाच्या निर्मितीमुळे एक मोठा जलसागर तयार झाला. मानवतेचे महासागर असलेल्या एकनाथांचे

नाव देऊन या जलसागराचे नाथसागर असे नामकरण झाले. माझ्या निर्मितीला एका अनामिक पावित्र्याचा स्पर्श झाल्यासारखे वाटले. नाथसागरातल्या पाण्याचा उपयोग करून पर्यटकांसाठी ३१० एकरमध्ये एक मनोहारी उद्यान निर्माण करण्याचे ठरत होते. मला आजही आठवतंय संपूर्ण महाराष्ट्र संत ज्ञानेश्वर यांच्या ७०० व्या जयंतीचे वर्ष साजरे करित असतानाच उद्यानाची मुहूर्तमेढ रोवली गेली आणि नामकरण झालं “संत ज्ञानेश्वर उद्यान”.

संत ज्ञानेश्वरांच नाव त्याला नाथसागराची साथ मग काय बोलायलाच नको. बघता बघता उद्यान फुलत गेलं. नव्या नव्या कल्पनांची त्यात भर पडत गेली. म्हैसूरच्या वृंदावन गार्डनच्या धर्तीवर ज्ञानेश्वर उद्यान तयार झालं. मनाला मोहून टाकणारी रंगबेरंगी फुले, हिरव्यागार हिरवळीचे गालिचे आणि आनंद फुलवणारी कारंजी हे सर्व काही पर्यटकांना मोहून टाकणारं आहे. ज्ञानेश्वर उद्यान पहायला दूरदुरून लोक येत असतात आणि आनंदाच्या आठवणी बरोबर घेऊन जात असतात. ज्ञानेश्वर उद्यान हा माझ्याचसाठी निर्मिलेला एक सुंदर दागिना आहे. खरोखर माझ्या निर्मितीत आणि सौंदर्य वाढीत भर घालणाऱ्या टिपरे या अभियंत्याला माझे नमन.

माझ्या निर्मितीतल्या प्रत्येक टप्प्याला संत समागमाचा स्पर्श आहे. मुळात हा प्रकल्प पैठण जवळील जायकवाडी येथे होणार होता. परंतु नाथांचे जन्मस्थान संतनगरी पैठण धरणाच्या पाण्याखाली

जाण्याची शक्यता निर्माण झाली होती. त्यामुळे धरणाची जागा बदलली पण प्रकल्प जायकवाडी या नावानेच राहिला. संत ज्ञानेश्वरांचे वडील विठ्ठलपंत यांचा निवास याच परिसरातील आपेगाव या गावात होता. नवनाथांचा पदस्पर्श या भूमीला झाल्यामुळे ही भूमी पावन झालेली आहे. कदाचित माझा हा उत्कर्ष त्यांच्या आशीर्वादाचेच फळ असेल.

पैठण धरण, नाथसागर तलाव, ज्ञानेश्वर उद्यान, जायकवाडी पक्षी अभयारण्य, कारखाने आणि शेती यांच्यासाठी वीजप्रकल्प अशा अनेक गोष्टी अंगभूत झाल्यामुळे माझा मोठेपणा वाढतोच आहे. आता तर भारताच्या कानाकोपऱ्यात माझं नाव झालं आहे. माझा आनंद दिवसागणिक वाढतोच आहे. पण या साऱ्याच्या पाठीमागे सरकारचं पाठबळ आहे. असंख्य अभियंत्यांचे अविरत कष्ट आहेत आणि शेतकऱ्यांचे आशीर्वाद आहेत.

माझ्या निर्मितीतील दुसरा टप्पा म्हणजेच माजलगाव नजीक उभारलेलं माजलगाव धरण. हे धरण म्हणजे माती व दगड यांच्या बांधकामाचा उत्तम नमुना आहे. माझ्या उजव्या कालव्यातून सोडलेले पाणी शेतीला भिजवीत आणि शेतकऱ्यांचा उत्कर्ष करित याच धरणात पोहोचते.

“जायकवाडी प्रकल्पामुळे दुष्काळ नाहीसा होऊन मराठवाडा हिरवागार आणि समृद्ध झाला” असे वाक्य प्रत्येकाच्या तोंडी असते आणि असं काही ऐकलं की माझं मन भरून येतं आणि माझी निर्मिती सार्थकी लागली असं जाणवतं.

शेवटी एकच सांगावसं वाटतं माझ्या निर्मितीने मराठवाड्याचा कायापालट झाला. अशीच जागोजागी हरितक्रांती व्हायला हवी. आपला देश सुजलाम सुफलाम व्हायला हवा. पाणी ही निसर्गाची संपत्ती आहे. पाण्याचा अपव्यय टाळायला हवा. आज प्रत्येक राज्य, प्रत्येक विभाग आपल्या पाण्यावर अधिकार सांगतोय हे सर्वांनी थांबवायला पाहिजे. असलेला साठा जर कमी असेल तर सर्वांनी वाटून घ्यायला हवाय. आज तुमच्याकडे असेल तर उद्या माझ्याकडे असेल. ज्याच्याकडे आहे त्याने मुक्त हस्ताने दुसऱ्याला द्यावे. स्वार्थाचा मार्ग सोडून समृद्धीकडे वाटचाल करणे हेच सर्वात उत्तम.

एक सांगू का? माझ्या निर्मितीसाठी जो खर्च आला त्यापेक्षा कितीतरी जास्त शेतीचं उत्पन्न आणि विजेचं उत्पन्न आत्तापर्यंत मिळालं आहे. एकंदरीतच काय शेतकऱ्यांचं जीवन समृद्ध व भरभराटीचं तर झालंच, पण त्यांच्या मुलाबाळांची भरभराट झाली, उत्तम शिक्षण मिळाले. एका पाण्यामुळे पहा किती क्रांती घडली. खरं म्हणजे मी काहीच केलं नाही. निसर्गाने मला पाणी दिलं, मी ते मुक्त हस्तानं सर्वांना वेळोवेळी दिलं. जलसंपत्तीचं धनसंपदेत रुपांतर

करण्याची खरी किमया माझ्या शेतकरी बांधवांचीच बरं का. कारण त्यांचा घाम ह्या मातीमध्ये आणि पाण्यामध्ये मिसळल्याशिवाय समृद्धीची कणसे कशी बरे येतील?

म्हणूनच सांगतो माझ्याकडे पाणी जरी कमी असलं तरी रागावू नका, भांडू नका. सगळ्या शेतकऱ्यांना एकच कळकळीची विनंती, कमी पाणी वापरून जास्त पीक घ्या, ठिबक ने पाणी घ्या, आता उसाला पण ठिबक पद्धतच वापरा. सगळ्यांनी आळीपाळीने, वाटून पाणी घ्या. आणि हो! माझी देखभाल करणाऱ्या अभियंत्यांना, जलसंपदा तुमच्या दारापर्यंत आणणाऱ्या या कर्मचाऱ्यांना सहकार्य करा. माझे कालवे, चाऱ्या स्वच्छ ठेवा, त्यात कचरा टाकू नका. पिढ्यानपिढ्या तुमची भरभराट आणि समृद्धी व्हावी हीच माझी इच्छा आहे. तुमची साथ असेल तर माझं आयुष्यही वाढणार आहे. मग घाल ना मला साथ?

अशी ही निसर्गाची किमया पाहून तुम्ही आश्चर्यचकित होता. जरा जायकवाडी प्रकल्पाला भेट द्या, निसर्गाला साथीला घेऊन मानवाने घडवलेला चमत्कार बघा. माझ्या वाढदिवसाला म्हणजे २४ फेब्रुवारी ला तर नक्की या मी तुमची वाट बघतोय.

माझ्या आयुष्यातील ठळक घटना

- पैठण धरणाचे भूमिपूजन भारताचे माजी पंतप्रधान
कै. लालबहादुर शास्त्री यांच्या शुभ हस्ते : १८ ऑक्टोबर १९६५
- रु. २८२ लाख किमतीचा दगडी धरणाचा नाशिकच्या
नॅशनल कन्स्ट्रक्शन कंपनी बरोबर सविदा करार : ३० मार्च १९६७
- दगडी धरणाच्या बांधकामाचा शुभारंभ : ५ ऑक्टोबर १९६७
- अनपेक्षित पूर : डिसेंबर १९६७
- कंत्राटदाराने काम बंद केले : १९ डिसेंबर १९६७
- खातेनिहाय दगडी धरण बांधण्याचा निर्णय झाला : जानेवारी १९७०
- २६ जानेवारी १९७० ते ३० जून १९७० या ५ महिन्यातील अभियंत्यांचे विक्रमी काम
खोदकाम- २२३३ घन मीटर
दगडी बांधकाम- २५००० घन मीटर
कॉंक्रीट काम- ७५० घन मीटर
- भारताच्या माजी पंतप्रधान कै. इंदिराजी गांधी यांची
दुष्काळात प्रकल्पास भेट : ७ जानेवारी १९७३
- अभियंत्यांनी दिलेला शर्तीचा लढा : २३ ते २५ मे २०७४
- धरणात प्रथम पाणी साठण्यास सुरवात : २३ मे १९७४
- प्रकल्पाचे राष्ट्राला समर्पण भारताच्या माजी पंतप्रधान
कै. इंदिराजी गांधी यांच्या शुभ हस्ते : २४ फेब्रुवारी १९७६
- धरणाच्या बसवलेल्या दाराचे पूर्णत्व : मे १९७६
- धरणाच्या दारावर प्रथम पाणीसाठा : ८ जून १९७६
- १४ महिन्यात २७ दरवाजे उभारणीचे काम श्री. चिंचोरे व श्री. कर्वे या यांत्रिकी अभियंत्यांनी
केले.
- १४ महिन्यात २७ सांडवा पुलांची कामे पूर्ण केली श्री. दंडवते उप अभियंता यांनी.
- प्रथम सिंचन सुरवात : ऑक्टोबर १९७६
- प्रथम वीज निर्मिती सुरवात : सप्टेंबर १९८४
- सर्वात मोठा ऐतिहासिक पूर : ३ ते १२ ऑगस्ट २००६
आवक ३.५० लाख क्युसेक. प्रत्यक्ष नियंत्रित पूर २.५० लाख क्युसेक

**जायकवाडी प्रकल्पावरील डावा कालवा, उजवा कालवा व जलाशयावरील
वर्षानिहाय सिंचित क्षेत्राचा तपशिल.**

	वर्ष	वर्षवार निर्मित सिंचन क्षमता (हे.)	सिंचित क्षेत्र (हेक्टर)				प्रकल्पात उपलब्ध उपयुक्त पाणीसाठा (दलघमी)	उपयुक्त पाणी साठ्याची टक्केवारी
			PLBC	PRBC	Back Water	Total		
1	1975-76	25000	20835	0	0	20835	135.25	6.23
2	1976-77	45000	43580	868	0	44448	1162.35	53.54
3	1977-78	50000	24940	1291	0	26231	939.17	43.26
4	1978-79	54000	19658	1540	0	21198	695.80	32.05
5	1979-80	54000	19687	1728	0	21415	1468.25	67.63
6	1980-81	60000	25763	2304	0	28067	602.02	27.73
7	1981-82	68000	28448	3017	73	31538	1600.02	73.70
8	1982-83	75000	40029	2701	93	42823	1210.55	55.76
9	1983-84	79929	27298	5457	291	33046	2037.910	93.87
10	1984-85	96929	27983	8064	385	36432	1751.340	80.67
11	1985-86	96929	23720	8838	1548	34106	663.240	30.55
12	1986-87	96929	9130	2234	2610	13974	304.600	14.03
13	1987-88	96929	8171	1646	4492	14309	475.230	21.89
14	1988-89	183322	39070	12495	5094	56659	2041.610	94.04
15	1989-90	183322	41531	16404	4248	62183	1976.040	91.02
16	1990-91	183322	41452	9298	3620	54370	2171.000	100.00
17	1991-92	183322	55052	17018	3861	75931	1678.620	77.32
18	1992-93	183322	13287	5242	4268	22797	690.340	31.80
19	1993-94	183322	20779	6085	4824	31688	763.100	35.15
20	1994-95	183322	52747	15086	6337	74170	1913.950	88.16
21	1995-96	183322	13620	3733	5350	22703	306.110	14.10
22	1996-97	183322	11201	5337	4877	21415	770.453	35.49
23	1997-98	183322	28900	4975	3890	37765	1068.789	49.23
24	1998-99	183322	30718	4952	5874	41544	2126.758	97.96
25	1999-00	183322	37081	7280	5873	50234	2167.353	99.83
26	2000-01	183322	28195	6524	5082	39801	1281.731	59.04
27	2001-02	183322	10344	2280	1661	14285	494.169	22.76
28	2002-03	183322	8060	1202	1912	11174	404.373	18.63
29	2003-04	183322	--	--	1468	1468	392.687	18.09
30	2004-05	183322	30598	8110	18987	57695	2129.141	98.07
31	2005-06	183322	71357	9984	30916	112257	2171.000	100.00

	वर्ष	वर्षवार निर्मित सिंचन क्षमता (हे.)	सिंचित क्षेत्र (हेक्टर)				प्रकल्पात उपलब्ध उपयुक्त पाणीसाठा (दलघमी)	उपयुक्त पाणी साठ्याची टक्केवारी
			PLBC	PRBC	Back Water	Total		
32	2006-07	183322	115912	15527	15190	146629	2171.000	100.00
33	2007-08	183322	115856	14589	19882	150327	2171.000	100.00
34	2008-09	183322	136499	40193	24590	201282	2171.000	100.00
35	2009-10	183322	45629	7859	17992	71480	528.610	24.35
36	2010-11	183322	113144	27933	12690	153767	1275.380	58.75
37	2011-12	183322	115440	25397	18260	159097	1363.280	62.80
38	2012-13	183322	31305	--	8677	39982	70.930	3.27
39	2013-14	183322	44129	16756	12850	73735	712.010	32.80
40	2014-15	183322	67065	19140	40003	126208	918.810	42.32
41	2015-16	183222	-	-	-	-	129.01	5.94

जायकवाडी प्रकल्पातील २ कालव्यांचा तपशील.

तपशील	P.L.B.C.	P.R.B.C.
लांबी	208 kms.	132 kms.
महत्तम विसर्ग क्षमता	100.80 Cumec.	63.71 Cumec.
महत्तम जल पातळी	4.10 Metres.	3.87 Metres.
मुक्तांतर	0.90 Metres.	0.90 Metres.
कालवा तळ रुंदी	15.80 Metres.	9.14 Metres.
बाजूचे उतार	2 : 1	2 : 1
कालव्याचा उतार	1 : 6666	1 : 8570
शाखा कालव्यांची संख्या	5 Nos.	--
शाखा कालव्याची लांबी	106.02 Km.	--
वितरिकांची संख्या	70 Nos.	70 Nos.
वितरिकांची एकूण लांबी.	515 Km.	300 Km.
उप वितरिकांची एकूण लांबी	1278 Km.	446 Km.

प्रकल्पाचे लाभ क्षेत्र

तपशील	P.L.B.C.	P.R.B.C.	एकूण
एकूण लाभ क्षेत्र	204050	59892	263942
लागवडीलायक लाभ क्षेत्र.	183640	53910	237550
सिंचनक्षम लाभ क्षेत्र.	141640	41682	183322

जिल्हानिहाय कालव्यांचे सिंचन क्षेत्र- हेक्टर

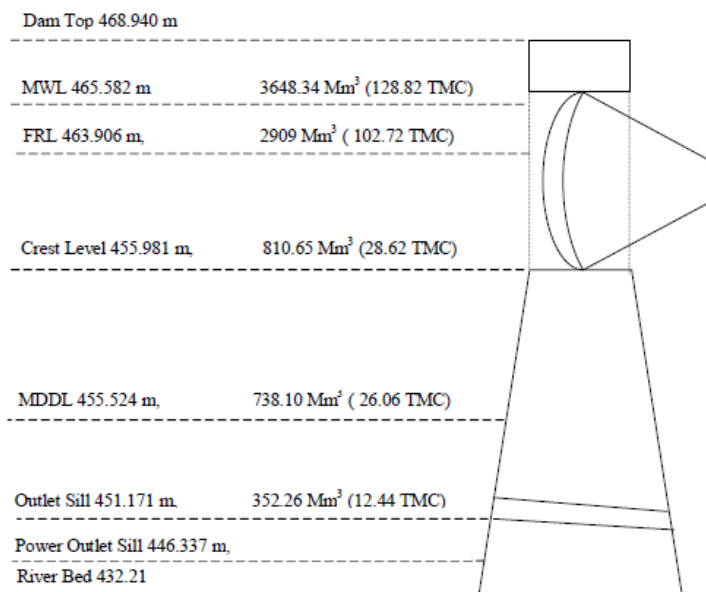
	जिल्हा	P.L.B.C.	P.R.B.C.	एकूण
1	औरंगाबाद	7620	1432	9052
2	जालना	36580	--	36580
3	परभणी	97440	--	97440
4	अहमदनगर	--	2290	2290
5	बीड	--	37960	37960
	एकूण	141640	41682	183322

धरणाचे दरवाजे उघडून सांडव्यावरून वाहून गेलेले पाणी. पुरांचा इतिहास.

वर्ष	सांडव्यावरून सोडलेले पाणी.		किती दरवाजे उचलले होते.	
	Date.	Cusecs.	No.	Height (Feet).
1976	03/08/1976	1,50,000	27	8'
1980	24/08/1980	1,03,000	18	8'
1990	12/10/1990	1,87,652	18	10.50'
			9	3.75'
1994	29/08/1994	1,16,000	18	5'
			9	3'
2006	10/08/2006	2,50,695	18	5'
			9	4'
2008	20/09/2008	1,54,504	18	6'
			9	3'

Gross Storage	2909 Mm ³ (102.72 TMC)
Live Storage	2171 Mm ³ (76.66 TMC)
Dead Storage	738.10 Mm ³ (26.06 TMC)
Storage Against Gate	2098 Mm ³ (74.09 TMC)
MDDL to Outlet Sill	385.85 Mm ³ (13.62TMC)

SKETCH OF JAYAKWADI DAM DETAILS

तेथे कर माझे जुळती...

योगदान देणारे स्थापत्य अभियंते

- म. ल. चाफेकर
- मा. चि. सरवटे
- नारायणराव चरेकर
- माधव य. ओक
- प्र. ल. गानू
- मा. बा. धोपेश्वरकर
- माहुरकर, शेख नूर, गोविंद इंगळे, सरोदे, देशमुख, अप शंकर, रा. मं. जोशी, एम.बी. कुलकर्णी, बंडू ताकारे, प्र. लोणार
- प्रदीप चीटगोपेकर, प्रभाकर लातूरकर, कोड्पल्ले, नाईक, वैद्य, डिग्रजकर, सी बी कुलकर्णी, छकडे, साठे, भवरे, भांडगे, विलास महामुनी, एच.एल.शंकरराव, डी. एम. खंबाळकर, सावलेश्वरकर, पंडितराव, वर्मा, के. प्रभाकर राव.
- कालवा मंडळ- ए. ए. पै, अधीक्षक अभियंता
- गुणवत्ता विभाग- जयंत नवरे.
- भांडार व वसाहत- एस.व्ही. लकडे

यांत्रिकी अभियंते

- मारुतीराव शिंदे
- मोहिते, गायकवाड, चितळे, थत्ते, केळकर, पानदरे, जोशी, हुंदरगुल्ले, लक्ष्मणराव, डब्लू. बी. कर्वे, चिंचोरे

(क्षमस्व: अनेक झटणारे अभियंते व कर्मचारी ज्यांचा नामोल्लेख येथे झाला नाही.)

गोदामाईचे गीत

गीतकार - शरद मान्नीकर, संगीत- चंद्रमोहन हंगेकर

गोदेचे वरदान लाभले, स्वप्न इथे साकार जाहले

गोदेचे वरदान लाभले ॥धृ॥

कौशल्याने कमाल केली (कोरस – कमाल केली, कमाल केली)

श्रम शक्तीने शिकस्त केली (कोरस – शिकस्त केली, शिकस्त केली)

समन्वयाचे वारे पिऊन, क्षेत्रही सारे भारून गेले, खोरे सारे सिंचीत झाले ...

गोदेचे वरदान लाभले, स्वप्न इथे साकार जाहले

गोदेचे वरदान लाभले ॥१॥

काळाचे परिणाम जोखुनी (कोरस – काळाचे परिणाम जोखुनी)

नेत्यांनी अन् अभियंत्यांनी (कोरस – नेत्यांनी अन् अभियंत्यांनी)

हरित क्रांतीचा वसा घेऊनी, मातीचे हुंकार जागले, खोरे सारे सिंचीत झाले

गोदेचे वरदान लाभले, स्वप्न इथे साकार जाहले

गोदेचे वरदान लाभले ॥२॥

गोदाईने पुलकित केले (कोरस - गोदाईने पुलकित केले)

भू मातेचे मग सिंचन झाले (कोरस - भू मातेचे मग सिंचन झाले)

चैतन्याने उजळून गेले, समस्त खोरे पावन झाले, खोरे सारे हिरवे झाले

गोदेचे वरदान लाभले, स्वप्न इथे साकार जाहले

गोदेचे वरदान लाभले ॥३॥

सौजन्य

साहित्य, संगीत, नाट्य, कला, क्रीडा, ज्ञान वर्धन, कौशल्य वर्धन

सिंचन संस्कृति मंडळ

कडा भवन, औरंगाबाद